

Száműzetés a nyelvbe és a nyelvből

Az 1993-ban készült interjúban Kertész Imre érinti mindazokat a kérdéseket, amelyekről a későbbiek folyamán terjedelmes esszéket ír. Többek között kitér Márai Sándor egyik 1972-ben lejegyzett körmeghatározására, miszerint Magyarországon a „hazugság sosem volt még olyan történelemformáló erő, mint az utolsó negyven esztendőben”. A Márai-idézet utalás, melynek kertészi értelmezése későbbi esszéiből derül ki. 1996-ban a *Haza, Otthon, Ország* című írásában Kertész Imrét Márai *Föld, föld* című naplóregénye foglalkoztatja. Ebben az esszében jegyzi le, hogy Márai Sándor az egyik legjobb és legérdekesebb magyar író. Négy év múlva, a *Vallomás egy polgárról* (2000) című esszéjében újra kitér a „naplóregényre” – mint fogalmaz – a „leszámolás, az önvizsgálat és az emlékezés nagy regényére”. Nem emlékezésnek nevezi, mint azt a szerző Márai a kötet alcímében tette, hanem naplóregénynek, mintha Kertész ekképpen is nagyobb rangot kívánt volna biztosítani Márai művének. Márai – írja – ahelyett, hogy a kommunista államhatalom áldozataként a saját sorsán siránkozna, bűnhődni akar és tanúságot tenni az emberi állapot végzetes romlásáról. Kertész ebben a műben ismeri fel a magyar polgárság végzetes zsákutcájáról szóló nagy tanúságtételt.

Hogy a *Sorstalanság* szerzője miért kötődik Máraihoz, azt különösen képpen Márai 1943–1944-es naplójegyzete dokumentálja. Az orosz ostrom alatt álló Budapest bombázása napi rendszerességgel folyamatosan ismétlődik, amikor Márai Stendhált és Goethét olvasva tesz tanúságot a zsidóellenes hisztériáról. Megírja annak a két szentendrei parasztnak a történetét, akik elpanaszolják az SS-őrszemnek, hogy bajuk van egy falubeli zsidóval, aki becsapta őket. A tiszt engedélyét kéri, hogy móresre tanítsák a zsidót. A tiszt rábólint, hisz miért ne, a zsidóverésért nem jár büntetés. A parasztok – biztos, ami biztos alapon – írásos engedélyt kér-

nek, mire a tiszt e kérésüknek is eleget tesz. „A történet jellemző, s nem csak a két szentendrei parasztra az. Az egész magyar szélsőjobb társadalom akkor mert csak szíve szerint, istenigazából hozzálátni a zsidóveréshez, amikor írásos engedélyt kapott hozzá a németektől”, írta Márai, aki tanúként mindent lát és mindent lejegyez. Végignézi, hogyan gyilkolják az utcán a zsidókat, hogyan deportálják őket a lengyel telepekre. „A magyar történelem legförtelmesebb fejezete minden nap, amit átélek. S már nem ragaszkodom többé az élethez”, mondja ki megkeseredetten a konklúziót. 1985-ben végérvényesen felállítja a diagnózist: „A Horthy-világ, a neobarokk úrhatnáság, ál-úríság. A faji származási előjogok cigányos fitogtatása. A vérszomjas kapzsiság. A »középosztály« magatartása. És ami utána következett. Magyarországon ma sem tudják sokan, hogy a 'polgár' hivatás volt, a középosztály csak érdekszövetkezet.” Ebből a mondatból kiderül, hogy a *Sorstalanság* kötődését a magyar világhoz éppen Márai naplójegyzetei tanúsítják.

A szerzőpár közötti párhuzamok ezzel közel sem értek véget. A művekben jelentkező analógiát sorolhatnánk tovább. Márai 1948-ban történt önkéntes száműzetése után prózájában és lírájában, de főleg naplójegyzeteiben állandóan visszatérő motívum az otthontalanság, melyet az európai irodalomban egyre inkább általános, személyfölötti témaként kezel. Ezt a hontalanságot főleg íróként éli át, hiszen idegen nyelvű környezetbe kerülve azzal vigasztalja magát, hogy az író hazája az anyanyelve, mégis írói világában érzi, irodalmában érzékelteti anyanyelve és a környező világ nyelve között tátongó űrt. Akár azt is mondhatnánk, hogy a kassai születésű író a napnyugati világban átéli mindazt, amit ha marad, Kassán élhetett volna meg. Furcsa és megdöbbentő: Márai gondolkodására rávetül a potenciális és imaginárius kassai kisebbségi lét. Különleges retró játszma ez, amely arról tanúskodik, hogy a kisebbségi életforma egyetemes emberi élmény is lehet.

Sokszor más előjelekkel, de lényegében ugyanaz a létélmény foglalkoztatja Kertész Imrét is. Márainak szentelt esszéjében (*Vallomás egy polgárról*) Kertész idézi azt a regényrészt, amelyben Márai leírja, hogy amikor a helyi érdekű vasúton utazott Leányfaluból Budapestre, a budakalászi téglagyár mellett elhaladva, a vonat ablakából látja a Pest környéki zsidókat, akik a téglaszáritó pajták között várják, hogy deportálják őket. „Nem tudom, miért fog el utólag is valami ugrásszerű hálás öröm, írja Kertész, hogy Márai Sándor látott engem.” A *Sorstalanság* története ugyanis éppen ezen a ponton kap tragikus fordulatot. Kertész Imrét internálják. Megmenekül, ám soha többé nem tud szabadulni attól az érzéstől, hogy hazája halála ítélte őt, amikor kiszolgáltatotta egy idegen országnak. Menekülése a zsi-

dó identitást erősíti benne, ez a kérdés egyre erőteljesebben foglalkoztatja, ám nem tud héberül, és a jiddis nyelvet sem beszéli, mert neki csak egy anyanyelve van: a magyar. Magyar író – az író hazája az anyanyelve! –, aki szeret magyarul írni, hogy átérezze az írás lehetetlenségét! Bárhogyan nézzük, Kertész is, Márai is a nyelvháza és az identitás haza közötti feszültségben él és alkot. Ennek a feszültségnek a központi fogalma Kertész esetében a holokauszt. Kertész ebben az interjújában is kitartóan ismételteti, miszerint egyértelműen a holokauszt írójának vallja magát, későbbi esszéiben pedig részletesen kifejti, hogy mit ért alatta. A holokauszt írója, állítja, minden nyelven „szellemi menekült”, aki egyetlen problémát ismer, az „emigrálás problémáját”. „Száműzetést az igazi hazából, amely soha sem létezett.”

A száműzetés motívuma végigvonul Márai és Kertész életművében, ám az előbbinél az anyanyelvből, az utóbbinál pedig az anyanyelvbe való száműzetésről van szó. A hasonlóság mellett azonban nagy különbség is létezik. Márai az individualitását keresi, Kertész pedig a kollektív identitást. Mindkét kísérlet kudarccal végződik. Amíg Márai a nagyvilágban volt idegen az anyanyelvével, addig Kertész az anyanyelvben volt idegen a holokauszt-élményével. Különös, hogy Márai volt Franz Kafka első fordítója, Kertész pedig egyenesen bátyjának nevezi a német íróat, aki osztrák–magyar állampolgárként, zsidó identitással, idegen nyelvi környezetben, Prágában alkotott. A hontalanság különböző válfajaival állunk szemben tehát, minek függvényében érthető volt Márai anticipációja, hogy a hontalanság egyre inkább általános európai, „személyfeletti” téma lesz. Márai száműzöttsége abból fakad, hogy meg akarta őrizni individualizmusát, polgár mivoltát, Kertészé viszont az identitás védelmének következménye.

Ezek után egészen logikus az interjúkészítő kérdése a kisebbségekről, mindenekelőtt a nemzeti kisebbségekről, hiszen éppen a kisebbség tárja fel eklatánsan a száműzöttség mindkét fajtáját. Az anyanyelvbe való száműzetést is és az anyanyelvből való száműzetést is. Kérdéssé válik a közösségi identitás és vele együtt az individualitás is. Ennek függvényében abszurd helyzet születik: a kisebbségi életben mindennek két neve van, bár egyik sem feltétlenül a kisebbségié. Nem kizárólag szigorúan vett nyelvi kérdés ez, inkább a kultúra és az élet radikális aszinkronjáról van szó. A nemzeti kisebbség tagjaiban akarva-akaratlan felmerül a száműzött nyelv problémája, hiszen az anyanyelve száműztetett abból a világból, amelyben él, ergo világ-idegen lesz. Ebbe a hétköznapi életből kiszakított világba száműzték őt is. De lényét nemcsak a nyelvbe való száműzetés határozza meg, hanem egy másik, Kertész holokauszt-élményéhez hasonlatos jelen-

ség. Más formában jelentkezik ugyan, azonban nem kevésbé megrázó: a tömegsírok átka általában az egyik nemzedékről a másikra száll, nevenincs történet, amely, mintha le sem játszódtott volna, tabuként is hatást gyakorol a mentális reflexekre.

Kertész az 1993-as interjúban utal a még erőteljes és utópikus Közép-Európa-élmény utóregzésére. Főleg a nyolcvanas években a közép-európai értelmiség színe-java a közép-európai identitás érvényesítésében remélte a totalitárius ethosz kiküszöbölését. Ha Közép-Európa demokratikus lesz, akkor megszűnik az a hisztéria és nyomorúság, amiről Bibó értekezett. Interjújában Kertész is utal erre a bibói felismerésre. Ebben a térségben az államok később jöttek létre, mint a nemzetek, emiatt az államhatárok megjelölése elkerülhetetlen nemzeti konfliktusokat idézett elő, aminek a legnagyobb vesztesei a kisebbségek lettek. Különböző vészterhes időszakokban más-más nemzet tagjai kerültek kisebbségi sorsba. Tehát ők lettek a közép-kelet-európai hisztéria igazi áldozatai. A térség tele van tömegsírral, olyannyira, hogy a holokauszt-kultúra mellett szólhatunk tömegsírkultúráról is.

Természetesen a kettő nem téveszthető össze, ám Közép-Kelet-Európában és a Balkánon gyakran párhuzamosan jelentkezik – még napjainkban is. Az antiszemitizmustól nem esik távol a kisebbségellenesség, és ahol megjelenik az egyik, ott rendszerint megmutatkozik a másik is. Kertész Imre ezen a ponton pontosan érzékeli a veszélyt és utal az akkor éppen zajló jugoszláviai háborúra, amelyben Srebrenica árnyéka már közeledni látszott. Az interjút Kertész 1993-ban adta, a háború már dúlt, 1995-ben pedig megásták a srebrenicai tömegsírokat, amelyekbe több mint 7000 lemészárolt bosnyák holttestét taszították. A nemzetközi bíróság a galád tettet genocídiumnak minősítette. Srebrenicának azonban hosszú-hosszú története van. A holokauszt-kultúra iránt érzékeny Kertész Imre a baljós jeleket érzékelt, majd ezen a ponton megállt. Továbblépni azonban már nem az ő feladata, hanem azoké, akik majd továbbgondolják ennek a másik európai gyalázatnak a szellemi vetületét.